

Spreeken is zilver, zwijgen is (g)oud.

Een historische literatuurstudie naar de vormgeving van de seksuele opvoeding in het tijdschrift *De Vrouw* aan het einde van de 19de eeuw.

Dylan Valkenborg S4149696

PAMA5166.2024-2025.1, Faculteit gedrags- en maatschappijwetenschappen, Master Orthopedagogiek, Rijksuniversiteit Groningen.

S. Parlevliet, B. Bartelink

L. Batstra

20/08/2025

Woorden aantal: 8069

Abstract

At a time when sex education is once again a much debated issue, this study will reflect on the pedagogical view of sex education at the end of the nineteenth century. The journal *De Vrouw* (1893-1900) will be the focus, looking at the reform pedagogical works of Nellie van Kol. Articles in *De Vrouw* have been analysed to paint a picture of the developments surrounding sexual development and education of the growing child. Through a thematic content analysis, seven years of *De Vrouw* were examined. Hybrid coding concepts from the theoretical frameworks were combined with inductive codes, which resulted in a concrete code tree used to cluster the research concepts. Double coding of a passage ensures inter-coder validity.

For the results the data has been analysed focused on four central themes: gender roles, pedagogical vision, sexual development and sex-education. *De Vrouw* advises openness, respect for sexual curiosity and honest communication between parent and child. The dual sexual morality, dominant religious views and ‘false shame’ are criticized. Sex education, according to *De Vrouw*, is not seen as a threat, but as a necessary protection of the child. Parents should be taking an active role in the sexual education of their child, focusing on what is appropriate for the age and developmental stage of the child. The child’s questions are leading. *De Vrouw* offers an alternative to the dominant norms of that time. The research highlights the importance of historical resources in understanding the current field of tension surrounding sexuality.

Samenvatting

In een tijd waarin de seksuele voorlichting weer ter discussie staat, zal in dit onderzoek een reflectie worden gegeven van de pedagogische visie op de seksuele opvoeding aan het einde van de negentiende eeuw. Het tijdschrift *De Vrouw* (1893-1900) staat centraal, waarbij wordt gekeken naar de reformpedagogische werken van redactrice Nellie van Kol. Artikelen uit *De Vrouw* zijn geanalyseerd worden gebruikt om een beeld te schetsen van de ontwikkelingen rondom seksuele vorming van en voorlichting aan het opgroeiende kind. Door middel van een thematische inhoudsanalyse zijn zeven jaargangen van *De Vrouw* onderzocht. Via een hybride coderingstrategie worden begrippen uit de theoretische kaders gecombineerd met inductieve codes, welke resulteren in een concreet codeboek waarmee de onderzoeksbegrippen worden geclusterd. Door middel van het dubbel coderen van 'de vrouw' wordt de inter-beoordelaars validiteit gewaarborgd.

Voor de resultaten is de data geanalyseerd met focus op vier centrale thema's: genderrollen, pedagogische visie, seksuele ontwikkeling en voorlichting. Er wordt vanuit *De Vrouw* gestuurd op openheid, respect voor seksuele nieuwsgierigheid en een eerlijke communicatie tussen ouders en kind. Er wordt kritiek geuit op de dubbele seksuele moraal, de 'valse schaamte' van ouders en de dominante religieuze opvattingen. Seksuele voorlichting wordt volgens *De Vrouw* niet gezien als een bedreiging, maar als een noodzakelijke bescherming van het kind. De ouders zouden een actieve rol moeten spelen in de seksuele opvoeding. Hierbij moet worden ingezet op leeftijds- en ontwikkelingsadequaat opvoeden. De vraag van het kind staat daarin centraal. *De Vrouw* biedt een alternatief voor de dominante normen van deze tijd. De visie van Kol lijkt verrassend actueel in vergelijking met de huidige debatten. Het onderzoek benadrukt het belang van historische bronnen voor het begrijpen van huidige opvoedkundige spanningsvelden rondom seksualiteit.

Inleiding.....	6
Theoretisch Kader.....	9
Seksuele opvoeding en voorlichting.....	9
Kinderlijke Seksualiteit.....	10
Schaamte, zedelijkheid en seksuele hygiëne.....	11
Historische context.....	13
Pedagogisch denken rond 1900.....	13
Methode.....	15
Betrouwbaarheid.....	17
Resultaten.....	18
Cluster: Genderrollen.....	18
Cluster: Pedagogische Visie.....	19
Cluster: Seksuele ontwikkeling.....	20
Cluster: Voorlichting.....	21
Conclusie.....	23
Discussie.....	26
Beperkingen.....	27
Vervolgonderzoek.....	28
Literatuurlijst.....	29

Inleiding

16 Juni 2024, het hoofdlijnenakkoord wordt bekendgemaakt met daarin het controversiële statement ‘Doelen over relationele en seksuele voorlichting zijn neutraal en beter toegesneden op de leeftijd van leerlingen, in het bijzonder in het basisonderwijs’ (Rijksoverheid, 2024). De suggestie dat de bestaande methoden onvoldoende aansluiten bij leeftijd en context leidt tot felle reacties. Zo riep het programma *Week van de Lentekriebels* bij sommige groepen weerstand op, variërend van publieke petitities, zoals die van stichting Gezin in Gevaar met meer dan 35.000 ondertekenaars (Gezin in Gevaar, z.d.), tot politieke uitspraken waarin de lessen werden bekritiseerd als te expliciet of zelfs schadelijk (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2023). Kritiek richtte zich niet alleen op de inhoud, maar ook op de plek en het moment van voorlichting: volgens sommige politici hoort seksuele opvoeding primair thuis bij ouders, terwijl anderen pleiten voor een rol van het onderwijs in het bieden van betrouwbare informatie.

De vraag hoe en of er seksuele voorlichting op scholen zou moeten plaatsvinden, brengt al jaren discussie met zich mee. Thema’s als kinderlijke onschuld, de rol van ouders en bredere maatschappelijke zorgen omtrent seksualisering zijn onderwerpen die nauw verbonden zijn met de huidige maatschappelijke context (Allen, 2011). De zorgen en opvattingen lijken samen te hangen met een bredere verschuiving in de manier waarop seksuele voorlichting en bescherming van kinderen maatschappelijk wordt benaderd. De focus lijkt zich daarbij te verplaatsen van het censureren van onderwerpen rondom seksueel misbruik naar institutionele problemen, het falen van de autoriteiten en de bescherming van het kind (Görgen & Fangerau, 2018). Grote misbruikschandalen binnen de kerk in Duitsland en Ierland hebben geleid tot groeiende maatschappelijke twijfels over seksuele vorming binnen instituties die eerder als veilig werden gezien (Görgen & Fangerau, 2018; Deetman, 2012). Dit ondermijnt het vertrouwen van ouders, die zich afvragen of scholen wel de juiste plek zijn voor seksuele voorlichting. Critici vrezen dat openheid over seksualiteit de kinderlijke onschuld aantast. Op sociale media wordt deze bezorgdheid versterkt door uit de context getrokken voorlichtingsmateriaal, vaak zonder bronvermelding (Mulder & Keizer, 2023).

Wie verantwoordelijk is voor de seksuele ontwikkeling van kinderen blijft een onderwerp van discussie. Het geven van voorlichting wordt gezien als een taak voor de primaire opvoeder, waarin het onderwijs geen actieve rol hoeft te spelen (Vergauwen, 2006). Voorstanders van seksuele voorlichting in het onderwijs benadrukken echter de belangen van georganiseerde voorlichting en bewustwording van de seksualiteit. Relationele en seksuele voorlichting kan bijdragen aan het ontwikkelen van gezonde seksuele relaties (Goldfarb & Lieberman, 2021). Rutgers (Lauwers et al., 2024) stelt daarbij dat een volledige integratie van seksuele voorlichting in het onderwijspakket, in plaats van enkele losse lessen, beter aansluit bij het natuurlijke verloop van de seksuele ontwikkeling.

Kinderen hebben minder moeite met thema's als seksualiteit en relaties dan hun ouders, en vinden het eerder leerzaam (De Graaf, 2016). De seksuele nieuwsgierigheid is een normale ontwikkeling (Koops et al., 2014), waarmee leerkrachten regelmatig in aanraking komen. Ze geven aan dat kinderen regelmatig vragen stellen over seksualiteit en dat zij het gesprek daarover niet uit de weg gaan, maar duidelijke grenzen stellen bij seksueel gedrag (Gurung, 2020). Omdat ouders hier kritisch of bezorgd op kunnen reageren, is het belangrijk hen goed te informeren over de inhoud en aanpak van deze gesprekken en lessen (Gurung, 2020).

Internationaal onderzoek laat zien dat seksuele voorlichting afhankelijk is van culturele en politieke contexten (Prytz, 2024). Zo verandert in Zweden het onderwijsmateriaal tussen 1945 en 2000 om te voldoen aan een wettelijk gereguleerd curriculum. Waarin, ondanks progressieve intenties, genderspecifieke normen zichtbaar bleven. De vrouwelijke seksuele revolutie blijft daardoor veelal onzichtbaar in het lesmateriaal (Prytz, 2024). Hoewel de seksuele opvoeding van kinderen tegenwoordig als een controversieel thema wordt gezien, zijn spanningen rondom seksualiteit historisch verankerd. Zo beschrijft Leander (2023) hoe binnen het Deense voorschoolse onderwijs aanvankelijk uit werd gegaan van de natuurlijke nieuwsgierigheid van het kind. Deze benadering schuift in de loop van de 20ste eeuw naar een benadering waarin de onschuld bewaakt wordt en seksualiteit wordt vermeden, mede door de maatschappelijke onrust rondom misbruik. Ouders lijken in deze situaties eerder te vertrouwen op eigen normen en waarden dan op bevindingen van de institutionele kaders (De Graaf & Rademakers, 2007).

Ook in de 19de eeuw bestonden er zorgen rondom de seksuele opvoeding, voornamelijk in relatie tot veranderende gezinsverhoudingen en maatschappelijke verschuivingen. Grote schandalen in Engeland en Frankrijk, samen met de effecten van de industriële revolutie, zorgden voor meer aandacht zowel in de publieke sfeer als in de privé sfeer (Davidoff & Hall, 2018; Röling, 1994). Vanuit deze context ontstond een pedagogische vernieuwingsbeweging waarin gepleit werd voor meer aansluiting bij de leefwereld van het kind. Reformpedagogen als Montessori, Petersen en Ligthart benadrukken het belang van autonomie, natuurlijke ontwikkeling en de erkenning van de seksuele nieuwsgierigheid als een onderdeel van het gezond opgroeien (Amsing, 2022; Ussel, 1968). Dat deze benadering vandaag de dag nog relevant is blijkt uit recent onderzoek, dat stelt dat een open en positieve benadering van seksualiteit lijkt bij te dragen aan de autonomie en het welzijn van kinderen (Kettrey, 2018).

Tegenover de vernieuwingsbewegingen stonden de vaak meer conservatieve en religieus geïnspireerde opvattingen die seksualiteit als een zedelijk risico beschouwden en de rol van de school hierin afwezen (Ussel, 1968). In dit spanningsveld bevond zich ook de feministische pedagoge Nellie van Kol. In 1893 richtte ze het tweewekelijkse tijdschrift op, hierin biedt ze kritisch tegengeluid op de maatschappelijke positie van vrouwen, opvoeding en seksualiteit (Atria, 2019). Haar bijdragen, en de daaropvolgende reacties, wijzen op een behoefte aan pedagogische richting en openheid rondom seksuele

vorming (Röling, 1994). Van Kol's ideeën betreffende de seksuele opvoeding waren vooruitstrevend, maar werden ook als controversieel gezien: *De Vrouw* werd in België verboden vanwege de bespreking van anticonceptie en geboortebeperking (Röling & Reinalda, 2001).

Vanuit deze achtergrond wordt er onderzocht hoe er in *De Vrouw* werd gesproken over de seksuele opvoeding van kinderen en de rol van ouders hierin. De centrale onderzoeksvraag luidt daarom: Welke pedagogische visie op de seksuele ontwikkeling, voorlichting en behoeften aan informatie van ouders werd uitgedragen in het tijdschrift *De Vrouw* (1893-1900)? Dit valt uiteen in de volgende deelvragen:

- Hoe werd er binnen *De Vrouw* gekeken naar de seksuele ontwikkeling van het kind?
- Hoe werd er binnen *De Vrouw* advies aan opvoeders gegeven over de seksuele voorlichting aan het kind.
- In hoeverre was er volgens *De Vrouw* sprake van een veranderende vraag van ouders betreffende de seksuele vorming in het laatste decennium van de 19de eeuw?

Door de analyse van deze historische pedagogische visie wordt gestreefd om de hedendaagse debatten over seksuele opvoeding beter te begrijpen en historisch te duiden.

Theoretisch Kader

Dit hoofdstuk vormt het conceptuele kader van het onderzoek. Het definieert de kernbegrippen, positioneert het onderzoek theoretisch en schetst de laat-19de-eeuwse context waarbinnen de primaire bron *De Vrouw* (1893–1900) wordt gelezen. Uitgangspunt is een contextuele lezing van primaire bronnen: uitspraken worden geïnterpreteerd tegen de achtergrond van de sociaal-culturele en pedagogische context (Tosh, 2015). Omdat opvattingen over opvoeding en seksualiteit historisch worden gevormd in en door discourses en machtsverhoudingen, worden de teksten bovendien gelezen in relatie tot bredere ideeën over kind, gezin en samenleving in dezelfde periode (Foucault, 1978).

We gebruiken historische termen in de betekenis die zij rond 1893–1900 hadden. Begrippen als *zedelijkheid*, *kuisheid*, *valse schaamte* en *seksuele hygiëne* laten we zoveel mogelijk staan zoals ze in de bron voorkomen. Aannames over 'kinderlijke onschuld' en 'bescherming' behandelen we als ideeën uit die tijd, niet als vaste definities (Egan & Hawkes, 2007).

Seksuele opvoeding en voorlichting

Aan het einde van de 19de eeuw werd seksuele voorlichting in Nederland voornamelijk gekenmerkt door termen als *zedelijkheid*, *kuisheid* en *seksuele hygiëne* (Bakker et al., 2010). De nadruk lag zelden op de uitbreiding van de anatomische kennis of de psychoseksuele ontwikkeling, maar eerder op het sturen van gedrag: de zelfbeheersing, vermindering van verleiding en de bescherming van de 'kinderlijke onschuld' (Bialystok & Anderson, 2022). Terughoudendheid in het openlijk bespreken van seksualiteit en gerelateerde onderwerpen kwam vanuit het risico om nieuwsgierigheid op te wekken of sociale normen te doorbreken (Hollewand, 2023).

In de tweede helft van de 19de eeuw ontstonden de eerste vormen van seksuele voorlichting voor scholen. Daarbij tekenden zich twee kampen af: voorstanders die voorlichting zagen als middel om jongeren 'wijs te maken' rondom seksualiteit, en tegenstanders die vreesden dat dit juist zou leiden tot immoreel gedrag en seksuele activiteit (Hollewand, 2023). Voorlichting werd voor lange tijd beschouwd als gevaarlijk. Pas op latere leeftijd, en vaak uitsluitend in een specifieke context, was er ruimte om lichamelijke veranderingen te bespreken. Basisschoolkinderen kregen nauwelijks expliciete uitleg. Informatie werd meestal pas verstrekt bij het bereiken van de puberteit en beperkte zich tot lichamelijke veranderingen zoals menstruatie, zaadlossingen en geslachtsziekten (Bialystok & Andersen, 2022). Over 'ongepaste' activiteiten, zoals masturbatie, werd gezwegen vanuit de gedachte dat onwetendheid de kindelijke onschuld zou behouden (Dekker, 2006). De opvoedkundige en medische literatuur uit deze periode lijkt daarbij sterk de nadruk te leggen op het voorkomen van het zogenoemde 'onzedelijke'

gedrag. Zo wordt masturbatie in deze periode gekoppeld aan ernstige gevolgen, variërend van lichamelijke verzwakking, krankzinnigheid tot moreel verval (Dekker, 2006).

Ook religieuze stromingen drukten hun stempel op de invulling van seksuele voorlichting. Zo had de katholieke kerk in de eerste helft van de 20ste eeuw een uitgesproken afkeer van openlijke, schoolse seksuele voorlichting aan jongeren (Bastiaanse, 2022). In de start van die eeuw werd deze terughoudende lijn bovendien expliciet vastgelegd: in het Duitstalige gebied bepaalde de Fuldaer bisschoppenconferentie in 1913 dat seksuele opvoeding van jongeren slechts met de grootst mogelijke voorzichtigheid en terughoudendheid moest plaatsvinden en primair moest worden opgevat als vorming tot schaamte en kuisheid (Horntrich, 2020). De Heilige Stoel bevestigde dit in 1929: Pius XI verwierp in *Divini illius magistri* een algemene 'sekseducatie' voor allen, en legde de primaire verantwoordelijkheid bij ouders en bij discrete, private instructie alleen wanneer dat noodzakelijk is. Een jaar later beklemtoonde *Casti connubii* opnieuw dat het 'primaire doel' van het huwelijk de voortplanting is, waarmee de theologische grondslag voor terughoudendheid rond seksuele voorlichting aan jongeren in deze periode werd bestendigd (Pius XI, 1929). In de Nederlandse katholieke praktijk sloot men hierop aan: expliciete voorlichting werd, als deze werd gegeven, vooral aan (bijna-)gehuwden in moreel risicovolle situaties geboden. Het doel van het huwelijk werd binnen deze leer vooral gezien als het krijgen van kinderen; seksuele kennis zou niet nodig zijn, omdat de natuurlijke instincten volgens de kerk voldoende zouden zijn voor de huwelijksdaad (Bastiaanse, 2022). Bij kinderen lag de nadruk op religieuze vorming, karaktervorming en terughoudendheid, seksuele opvoeding gaat voornamelijk via de godsdienstige vorming en het stellen van het 'juiste' voorbeeld (Bastiaanse, 2022).

In dit onderzoek wordt seksuele voorlichting breed opgevat: als het geheel aan pedagogische praktijken waarbij kinderen en jongeren niet alleen feitelijke kennis, maar ook normatieve kaders meekrijgen over hun lichaam, voortplanting, grenzen, toestemming en het in die tijd wenselijk geachte gedrag. Dat kon expliciete instructie zijn, zoals uitleg over voortplanting, maar ook impliciete morele socialisatie, zoals het benadrukken van kuisheid of het naleven van hygiënenormen (Bakker et al., 2010; Van Ussel, 1968; Bialystok & Andersen, 2022).

Kinderlijke Seksualiteit

Het ideaalbeeld van de kinderlijke onschuld was in de 19de eeuw verankerd in zowel de opvoedkundige als de maatschappelijke opvattingen (Cunningham, 1995; Dekker, 2006). Het kind werd voorgesteld als wezen zonder seksuele gevoelens, dat beschermd moest worden tegen prikkels die de onschuld konden 'bederven' (Dekker, 2006). Vragen en nieuwsgierigheid over voortplanting zijn in deze periode vaak ontmoedigd of genegeerd; schaamte was een middel om het 'deugdzame gedrag' te stimuleren (Bialystok & Andersen, 2022).

Historisch-sociologisch onderzoek laat zien dat de 'kinderlijke seksualiteit' niet alleen biologisch is, maar ook sociaal ontstaat door het toevoegen van een oordeel aan gedrag. In de tweede helft van de 19de eeuw worden gedragingen als zelfstimulering en obscene taal gemedicaliseerd en geproblematiseerd (Egan & Hawkes, 2007; Laqueur, 2003; Dekker, 2006). Er ontstaat een normatief kader dat het gedrag van het kind in een specifieke richting stuurt (Egan & Hawkes, 2007). Deze norm werd vanuit het gezin, school en religieuze gemeenschappen versterkt vanuit de verwachtingen die gevormd waren en het uitstellen en vermijden van open gesprekken over het lichaam (Bakker et al., 2010).

De invulling van onschuld was genderspecifiek: de nadruk lag voor meisjes op bescheidenheid en kuisheid; voor jongens op zelfbeheersing en driftregulatie. Deze genderspecificiteit sluit aan bij de wijze waarop er in opvoedingsteksten over deze nieuwsgierigheid, naaktheid en grensbewustzijn werd geschreven (Dekker, 2015; Egan & Hawkes, 2007). Auteurs uit de medische en morele hoek zagen daarbij vooral de mannelijke zelfbevrediging als het kernprobleem (Laqueur, 2003).

Daarnaast speelt klasse een rol in de mate waarin kinderen in aanraking komen met seksualiteit. In stedelijke arbeiders milieus en straatculturen zijn andere zorgen aanwezig dan de middenklasse huishoudens, die hun kinderen af kunnen schermen van deze invloeden. Het verschil in interactie met de omgeving leidt tot verschillen in gedrag en kennis bij kinderen (Davidoff & Hall, 2018; Röling, 1994).

Advies- en opvoedkundige literatuur hield de taal rond het kinderlichaam 'keurig'; zorgvuldig gekozen woorden en toon trokken de grens van wat het kind mocht weten (Bakker et al., 2010; Ribbing, 1892). In de kerkelijke praktijk werken biecht en catechese (geloofsonderwijs) op vergelijkbare wijze. Regels en gewoonten bepaalden wat verteld werd en welke vragen gesteld konden worden en waar niet over gesproken mocht worden (Röling, 1994).

In dit onderzoek wordt 'kinderlijke seksualiteit' descriptief gebruikt: het verwijst naar gedragingen, gevoelens, vragen en betekenissen waarmee kinderen hun lichaam en relationele nabijheid leren kennen—zonder die op voorhand moreel te duiden of gelijk te stellen aan volwassen seksualiteit (Bialystok & Andersen, 2022).

Schaamte, zedelijkheid en seksuele hygiëne

Aansluitend op de vorige alinea's zal gericht worden op het normatief kader waarbinnen de late 19de eeuw over lichaam en seksualiteit werd gesproken. Het betreft de concepten: schaamte, zedelijkheid/kuisheid en seksuele hygiëne, die de opvoedingspraktijken en het taalgebruik in deze periode beïnvloeden.

Schaamte fungeert in deze periode als een opvoedkundige techniek. Door middel van zwijgen, verhullende taal en regels rond blik, kleding en nabijheid leert het kind wat 'betamelijk' is (Dekker, 2006; Bastiaanse, 2022). Deze techniek krijgt extra gewicht binnen de sociale zuiverheidsbeweging, het onderdrukken van de seksuele driften en het bewaken van de grenzen waarmee het moreel verval voorkomen moet worden (Egan & Hawkes, 2007). Waar schaamte speelt verschuift de overdracht van kennis naar meer impliciete signalen, een duidelijke uitleg verdwijnt hierbij uit het oog (Bakker et al., 2010).

Zedelijkheid is geen neutrale maatstaf maar een historisch en sociaal bepaald normkader van gepast gedrag. Deze verbindt zich aan verwachtingen over gedrag, rolverdeling en legitimeert het corrigeren wanneer deze grenzen worden overschreden (Cunningham, 1995). Binnen dit normatieve kader (Egan & Hawkes, 2007) kregen jongens primair 'drift regulatie' en meisjes 'bescheidenheid/afscherming' toegewezen—een verdeling die de dubbele moraal benadrukt (Dekker, 2015; Davidoff & Hall, 2019). Dit taalveld markeerde wat expliciet besproken werd en wat impliciet of verzwegen bleef, met directe pedagogische gevolgen voor hoe men over kind, lichaam en seksualiteit sprak (Bialystok & Andersen, 2022). Vrouwelijkheid stond voor moederschap, huiselijkheid en kuisheid (de bescherming van de seksuele zuiverheid); mannelijkheid voor zelfbeheersing, voorziener en een publieke rol. Deze asymmetrie legitimeerde uiteenlopende verwachtingen en hield een dubbele seksuele moraal in stand, wat in de opvoeding uitpakte als afscherming voor meisjes en driftregulatie voor jongens, met begrenzing van nieuwsgierigheid, naaktheid en lichaamskennis tot gevolg (Davidoff & Hall, 2018; Dekker, 2015).

Binnen (seksuele) hygiëne ligt de nadruk op medisch-morele normen, medische taal over het lichaam en reinheid. Het concept seksuele hygiëne verbond lichamelijke reinheid aan deugd en gezondheid. Adviesliteratuur en school hygiëne leggen de nadruk op structuur, transparantie en het vermijden van risico's (Van Ussel, 1968; Bakker et al., 2010; Ribbing, 1892). Zelfbevrediging wordt voornamelijk besproken en gerelateerd aan zowel lichamelijke als morele schade (Laqueur, 2003; Van Ussel, 1968; Bialystok & Andersen, 2022). De koppeling van hygiëne aan deugd rechtvaardigt het terughoudend spreken over voortplanting en begrenst welke woorden en beelden als 'zuiver' gelden (Bakker et al., 2010; Ribbing, 1892).

De Vrouw positioneert zich kritisch tegenover deze schaamte. Het gebruik van schaamte als een middel om kinderen onwetend en kwetsbaar te maken wordt als een problematische ontwikkeling gezien.

Er wordt gepleit voor reinheid als een overkoepelend begrip voor eerlijkheid, passende taal en de toegankelijkheid van kennis (Röling, 1994; Bakker et al., 2010; Bialystok & Andersen, 2022).

Historische context

Rond 1900 wordt opvoeding in Nederland sterk gevormd door religieus-burgerlijke normen en de opkomende verzuiling. Die ordening van het maatschappelijke leven werkt door in huis, school en verenigingen en bepaalt waarover men wel of niet spreekt. Seksualiteit blijft vaak een impliciet of afschermend onderwerp; tegelijk wint via de vrouwenbeweging een tegenstem terrein die kennis, openheid en pedagogische hervorming bepleit. Dekker (2015) plaatst dit in een langere lijn waarin 'pedagogische ruimte' groeit, maar onder confessionele hegemonie normatief wordt ingevuld.

Tegelijkertijd professionaliseren onderwijs en pedagogiek. Debatten over coëducatie, gymnastiek en school hygiëne weerspiegelden de vraag hoeveel lichamelijke 'past' in de school (Amsing, 2022; Bakker et al., 2010). Systematische seksuele voorlichting maakte geen deel uit van het reguliere curriculum; waar ruimte bestond, werd die vaak ingevuld met morele instructie of late, summiere informatie rond de puberteit (Bialystok & Andersen, 2022; Van Ussel, 1968). In dezelfde periode ontstaan ook discussies over gemixt onderwijs en lichamelijke opvoeding, waarin conservatieven waarschuwen voor de prikkeling van het andere geslacht. Hervormingsgezinde pedagogen benadrukken de voordelen van het gezamenlijk bieden van onderwijs. Gemengde klassen zouden bijdragen aan zowel de studieprestaties als het bevorderen van de sociale omgangsvormen, daarbij was deze vorm van onderwijs organisatorisch en financieel aantrekkelijk in gebieden met minder leerlingen (Bakker, 2020; Bakker & Van Essen., 1999). In Nederland ontwikkelde co-educatie zich in het voortgezet onderwijs relatief onproblematisch; meisjes kozen geregeld voor gemengde scholen omdat deze toegang boden tot zwaardere curricula dan gebruikelijk in specifiek damesonderwijs (Bakker & Van Essen, 1999).

Pedagogisch denken rond 1900

Zoals in de inleiding beschreven, ontstond aan het einde van de 19de eeuw kritiek op de traditionele, autoritaire opvoedingsmodellen. Deze kritiek leidde tot de opkomst van de reformpedagogiek, waarin de natuurlijke ontwikkeling en autonomie van het kind centraal stonden (Amsing, 2022). Voor dit onderzoek is relevant dat deze beweging, in contrast met het conservatief-religieuze denken, ruimte liet voor het bespreekbaar maken van thema's als lichamelijke en seksuele ontwikkeling.

In de reformpedagogiek staat het kind centraal: leren sluit aan bij eigen vragen, ervaringen en tempo, en ontwikkeling wordt gezien als actief en betekenisvol in plaats van louter overdracht (Amsing,

2022; Bakker et al., 2010). Deze grondhouding vraagt om begrijpelijke, eerlijke taal en pedagogische tact: niet afschermen maar begeleiden, waarbij nieuwsgierigheid ruimte krijgt zonder nodeloze prikkels of verhulling. Debatten over coëductie, gymnastiek en schoolhygiëne illustreren die verschuiving in de schoolpraktijk (Amsing, 2022; Bakker et al., 2010). Binnen dit kader wordt seksualiteit niet primair opgevat als gevaar of zonde, maar als regulier onderdeel van menselijke ontwikkeling dat passende begeleiding vergt; hoewel ‘seksuele vorming’ zelden expliciet op de agenda stond, legitimeert de kindgerichte logica wél openheid en eerlijkheid wanneer kinderen vragen stellen (Van Ussel, 1968; Bialystok & Andersen, 2022). Dit reformpedagogische referentiekader gebruiken we binnen de context van deze scriptie om te duiden hoe *De Vrouw* (1893–1900) taal, timing en verantwoordelijkheid rond kennis over het lichaam invult.

Feministische pedagogiek vertrekt vanuit gelijkwaardigheid, kennisrecht en opvoedkundige zeggenschap. Ze bekritiseert de dubbele seksuele moraal en de structurele achterstelling van meisjes in toegang tot kennis en vorming (Röling, 1994; Dekker, 2015). 'Zwijgen ter bescherming' maakt daarbij plaats voor kennis als bescherming: informatie in een toon die kinderen aankunnen, met erkenning van ouders—en met name moeders—als primaire opvoeders. In plaats van autoritaire instructie ligt de nadruk op gesprek, argumentatie en praktische wijsheid in gezin en, waar passend, school (Röling, 1994; Dekker, 2015; Oosterhuis, 1999).

De eerder geschetste reformpedagogiek—kindgerichtheid en pedagogische tact—en feministische pedagogiek—kennisgericht en gelijkwaardigheid—vormen hier het interpretatiekader. Seksualiteit verschijnt daarin niet als gevaar, maar als ontwikkelingsgegeven dat om begeleiding vraagt; tegelijk werkt het zedelijkheids- en (seksuele) hygiënevocabulaire disciplinerend. Tegen deze achtergrond wordt *De Vrouw* (1893–1900) gelezen op drie punten: de timing van voorlichting, de stijl van spreken (impliciet of expliciet) en de rolverdeling tussen gezin, school en kerk (Amsing, 2022; Bakker et al. 2010; Van Ussel, 1968; Bialystok & Andersen, 2022; Dekker, 2015; Oosterhuis, 1999).

Methode

Voor het onderzoek zijn de zeven jaargangen, bestaande uit 26 volumes per jaargang, van *De Vrouw* (1893–1900) geanalyseerd. Daarbij is gekeken naar: redactionele stukken, pedagogische beschouwingen en brieven van externen als reacties op eerder gepubliceerde stukken in *De Vrouw*. Opgenomen passages zijn teksten die expliciet raken aan (seksuele) opvoeding van kinderen/jongeren, schaamte/openheid, zedelijkheid/kuisheid, (seksuele) hygiëne en de rolverdeling tussen ouders, school en kerk. Literaire bijdragen en teksten zonder pedagogische strekking zijn vermeden bij de analyse van de jaargangen.

In dit onderzoek is een hybride coderingsstrategie (theory-driven én data-driven) gebruikt, bestaande uit deductieve en inductieve codes. Een code is deductief wanneer zij vóór het coderen al expliciet uit het theoretisch kader en de historische context volgde en als startset is vastgelegd (Schreier, 2012; Saldaña, 2021). Een code is inductief wanneer het label en de afbakening tijdens het lezen van *De Vrouw* zijn ontstaan op basis van terugkerende formuleringen in het bronmateriaal (Braun & Clarke, 2006). Deze beslisregels zijn consequent toegepast op het codeboek. Tijdens de analyse zijn onder *Voorlichting* drie inductieve subcodes toegevoegd: *Oudervraag / behoefte, veiligheid: anticonceptie & veiligheid: bescherming*. Deze codes ontstonden tijdens constant vergelijken en hercoderen.

Het bronmateriaal werd volledig doorgenomen. Hierbij werden vooraf vastgestelde signaalwoorden (Tabel 1) gebruikt om mogelijke relevante passages te markeren. De uiteindelijke beslissing om een passage te includeren of excluderen volgde uit de code-definitie.

Tabel 1

Codeboek: clustering & definitie

Cluster	Code	Type	Definitie	Signaalwoorden
Genderrollen	Positie vrouw	D (deductief)	Maatschappelijke en opvoedkundige positie van vrouwen/moeders (kennisrecht, zeggenschap, taakverdeling).	moederschap; opvoedtaak; kennisrecht; gezag; deugd
Genderrollen	Feminisme	D (deductief)	Gelijkwaardigheid, kritiek op dubbele moraal, toegang tot kennis voor meisjes.	gelijk(waardig); recht op kennis; dubbele moraal; emancipatie
Pedagogische visie	Houding ouders	D (deductief)	Ouderlijk handelen in gesprekken over lichaam/relaties (open, tactvol, vermijgend).	eerlijk; omwegen vermijden; zwijgen; tact; passend spreken
Pedagogische visie	Gezin	D (deductief)	Het gezin als opvoedmilieu (relaties, taken, omgangsvormen).	thuis; huiselijke kring; opvoedsfeer; in het gezin

Pedagogische visie	Zedelijkheid	D (deductief)	Normkader van gepast gedrag (kuisheid, deugd, betamelijkheid).	zedelijk; onzedelijk; betamelijk; kuis
Pedagogische visie	Reinheid	D (deductief)	(Seksuele) hygiëne: koppeling van lichamelijke reinheid aan morele deugd.	rein; zuiver(heid); hygiëne; vervuiling
Pedagogische visie	Verantwoordelijkheid	D (deductief)	Toeschrijving van plichten: wie is primair aan zet (ouders/school/kerk).	taak van de ouder; rol der school/kerk; plicht; aanspreekbaarheid
Pedagogische visie	Schaamteontwikkeling	D (deductief)	Schaamte als opvoedmiddel/leerproces (zwijgen, verhullende taal, grenzen).	schaamte; valse schaamte; verhullend spreken; eerbaarheid
Seksuele ontwikkeling	Seksuele nieuwsgierigheid	D (deductief)	Kinderlijke vragen en exploratie als onderdeel van leren.	waarom/hoe; vragen over lichaam; wil weten; nieuwsgierig
Seksuele ontwikkeling	Kinderlijke onschuld	D (deductief)	Het ideaal van het 'onbedorven' kind dat bescherming behoeft.	onschuld; bederven; beschermen
Seksuele ontwikkeling	Naakt	D (deductief)	Zichtbaarheid/lichaamsonthulling (baden, omkleden, gymnastiek) als pedagogisch vraagstuk.	naakt; ontbloten; bad
Seksuele ontwikkeling	Kuisheid	D (deductief)	Zelfbeheersing/afscherming als deugd in opvoeding van kinderen/jongeren.	kuis(heid); onthouding; zedige manieren
Voorlichting	Impliciet	D (deductief)	Voorlichting via omwegen/zwijgen/eufemismen.	niet bij name noemen; omschrijven; zwijgen; wachten tot
Voorlichting	Expliciet	D (deductief)	Eerlijk, begrijpelijk spreken op niveau van het kind.	eenvoudige waarheid; duidelijk uitleggen; begrijpelijke taal
Voorlichting	Leeftijdsgerichte visie seksualiteit	D (deductief)	Voorlichting als leeftijdsgebonden (puberteit) i.p.v. vraaggestuurd.	te jong; nu niet passend; wachten tot; op leeftijd
Voorlichting	Behoeftes ouders	I (inductief)	Benoeming van ouderlijke vraag, kritiek ouders op huidige praktijken	Bezorgd, behoefte, ingelicht, onderrichten
Voorlichting → Veiligheid	Anticonceptie	I (inductief)	Praktische verwijzingen naar geboortebeperving/middelen als onderdeel van 'veiligheid'.	geboortebeperving; middelen; voorkomen; voorkomen van zwangerschap
Voorlichting → Veiligheid	Bescherming	I (inductief)	Voorlichting geframed als bescherming tegen misvatting/angst/risico.	beschermen; voorkómen; wegnemen van angst/vergissing; kennis als bescherming

Betrouwbaarheid

Ter waarborging van de betrouwbaarheid van het onderzoek is de analyse opnieuw uitgevoerd op een random steekproef van de bronnen aan de hand van het gereviseerde codeboek. Een onafhankelijke partij heeft uit jaargang 1 de afleveringen: 1.4, 1.8 en 1.12 gecodeerd met het gereviseerde codeboek. Deze codeur identificeerde vijf relevante citaten; vier kwamen overeen met de selectie van de hoofdonderzoeker, wat resulteert in 0,8 eenvoudige overeenstemming. Het afwijkende citaat betrof genderspecifieke verschillen in het onderwijs. Op basis hiervan is het codeboek verduidelijkt: school inrichting/curriculum & geslacht worden verwijderd uit de definitie, 'Genderrollen' blijft hiermee gereserveerd voor bredere sociale rolverwachtingen buiten de specifieke schoolcontext. Een Cohen's κ is niet berekend omdat er geen gedeelde lijst met passages tussen beide coders bestond; daarom rapporteren we hier eenvoudige overeenstemming.

Het onderzoek gebruikt historisch, publiek beschikbaar bronmateriaal (*De Vrouw*, 1893–1900). Er worden geen persoonsgegevens verwerkt en er vinden geen interventies plaats. Gevoelige passages zijn zorgvuldig en terughoudend geparafraseerd en steeds getoetst aan de oorspronkelijke tekst.

Resultaten

De resultaten zijn per cluster beschreven en met volledige citaten onderbouwd. Binnen Genderrollen zijn uitspraken samengebracht over rechten van vrouwen, dubbele moraal en maatschappelijke positionering. Pedagogische visie bundelt formuleringen over ouderlijke verantwoordelijkheid, zedelijkheid, ‘valse schaamte’ en het gezin als primaire context. Onder 'Seksuele ontwikkeling' staan observaties over onschuld, schaamte als sociale codering, naaktheid en fatsoen centraal. In Voorlichting zijn passages opgenomen over expliciet spreken, timing (bijtjids en naar begrip), bescherming door kennis en de afwijzing van eufemismen.

Cluster: Genderrollen

Binnen *De Vrouw* wordt de maatschappelijke positie van meisjes en vrouwen stelselmatig geproblematiseerd en herijkt. De redactie koppelt rechten van vrouwen expliciet los van louter moederschap en echtelijke status: *"De vrouw heeft dus rechten niet alleen als gade en moeder maar ook als mensch onder mensen."* (3;4) Deze formulering verlegt de norm: de vrouw wordt niet primair benaderd vanuit zorg- of huistaken, maar als autonoom moreel en burgerlijk subject.

Die gelijkwaardigheidsgedachte wordt meteen gespiegeld aan de heersende dubbele moraal in seksualiteitsopvattingen. *De Vrouw* bekritiseert dat *"Geslachtelijke handelingen den man als recht worden toegestaan, [maar] stempelen de vrouw tot zondares."* (2;4) In dezelfde geest wordt het ongelijk opgevoed worden van jongens en meisjes getypeerd als principieel probleem in de karaktervorming: *"Terwijl men den jongen eene bijna absolute vrijheid gunt, houdt men het meisje opgesloten"* (6;13) een opvoedingspraktijk die meisjes klein houdt en sociale bewegingsruimte inperkt.

De redactie verbindt die kritiek op de dubbele moraal aan concrete sociale gevolgen voor meisjes en vrouwen. Waar jongens vrijheden genieten en worden geprezen om kracht en initiatief, krijgen meisjes zwijgzaamheid en kuisheidsverwachtingen opgelegd—een balans die volgens *De Vrouw* de ongelijke toegang tot kennis en handelingsvermogen reproduceert. Dit sluit aan bij de hierboven geciteerde gelijkwaardigheidsclaim (rechten 'als mensch onder mensen') en bij de afwijzing van schuldretoriek rondom vrouwelijk seksueel gedrag.

Kenmerkend is ook de mildere morele duiding richting vrouwen die sociaal zijn gestigmatiseerd. Zo stelt *De Vrouw* nadrukkelijk: *"Wij zeggen niet tot de ongehuwde moeder dat zij eene zondares is; wij achten haar diep te beklagen."* (6;4) In plaats van veroordeling vraagt het blad hier om empathie en sociale bescherming—opnieuw een breuk met de gangbare, sanctionerende moraal.

De citaten samen tekenen een consistent patroon: de vrouw als volwaardig persoon; expliciete verwerping van de mannelijke norm die seksuele vrijheid vanzelfsprekend maakt; kritiek op het restrictieve meisjesideaal in de opvoeding; en een compassievolle, niet-veroordelende houding in moreel beladen situaties. Deze lijnen onderbouwen het codeboeksubthema's *Positie vrouw* en *Feminisme* en laten zien dat *De Vrouw*—binnen de laat-19de-eeuwse context—een duidelijk emanciperend en kennisgericht perspectief uitdraagt, dat de ongelijkheid in rollen en normen bekritiseert.

Cluster: Pedagogische Visie

De redenering in *De Vrouw* vertrekt vanuit openheid en vertrouwen tussen ouder en kind. Zo luidt het:

“Bébé moet altijd alles aan mama vertellen en alles precies vertellen zooals het is; ook als Bébé stout is geweest, want dan kan mama hem immers helpen om zoet te worden?” (4;1).

Daarbij wordt expliciet afgeraden om te draaien of te zwijgen: *“Zij houden, daarbij geen rekening met de kinderlijke weetgierigheid, die niet rust voor zij volkomen bevredigd is. Een ontwijkend antwoord (...) prikkelt de nieuwsgierigheid—wat erger is dan de meest dringende weetgierigheid. Doch zeg de eenvoudige waarheid: “Ieder klein kindje is gegroeid in het lichaam der moeder.” (...) Is het dan zoo moeilijk om te zeggen: “Dan scheurt dat van anderen open om het kindje door te laten?”*” (7;6).

Het blad keert zich tegen eufemismen als het ooievaar verhaal: *“De moeders die den ooievaar aanstellen tot levenbrenger—zij weten niet wat zij doen, de armen!”* (7;6).

Voor de redactie ligt de primaire verantwoordelijkheid bij ouders; nalaten heeft gevolgen: *“Wie de sexuele opvoeding der kinderen overlaat aan het toeval, die snijdt zich eerst op één, en daardoor allengskens op vele punten, den toegang tot de kinderziel af. (...) Wij kunnen onze kinderen wel rein en onbedorven houden maar niet onwetend en onnoozel. Wat wij verzuimen, wordt gedaan door anderen en soms op de meest brutale manier.”* (4;21). ‘Rein’ en ‘onbedorven’ worden niet bereikt via onwetendheid, maar via tijdige, ware informatie. De vrouw benadrukt daarbij de nabijheid van de ouder als eerste opvoedmilieu: *“Ouders, ouders, gij die uwe kinderen zoo lief hebt, waarom staat gij aan gewetenlooze menschen toe, handen vol onkruid te zaaien tusschen uwe tarwe?”* (4;4).

Eerlijke voorlichting wordt gekoppeld aan karaktervorming: *“De waarheden van natuur en leven worden den kinderen uitgelegd zoo gauw zij oud genoeg zijn om er naar te vragen. Niets laat men voor hen verborgen (...) Het gevolg dezer volmaakte oprechtheid is niet eene onnatuurlijke vroegrijpheid, maar (...) een beschaafd, teer gevoel voor zedelijkheid.”* (2;9).

‘Valse schaamte’ wordt als pedagogisch schadelijk gekarakteriseerd: “*Valsche schaamte in deze leidt tot niets dan tot schade onzer kinderen.*” (4;22). Ook wordt gepleit voor een natuurlijke omgang met het lichaam om onnodige schaamte te voorkomen: “*Ten tweede (...) moeten de moeders de kinderen van jongs af vertrouwd maken met het begrip ‘naaktheid’. (...) Want op dien leeftijd heeft het kind nog geen andere reden om zich voor zijn naaktheid te schamen dan deze: dat men het leerde.*” (7;6).

De geciteerde passages schetsen een consistent pedagogisch principe: waarheidsgetrouwe, tijdige en eenvoudige communicatie als basis voor vertrouwen en karaktervorming. Zedelijkheid wordt niet tegenover openheid geplaatst, maar als resultaat ervan: duidelijke taal ordent nieuwsgierigheid en voorkomt dat kinderen kennis, mogelijk schadelijke, elders ophalen. Ouderlijke verantwoordelijkheid is proactief; nalaten ondermijnt de relatie ouder-kind ('toegang tot de kinderziel') en vergroot kwetsbaarheid. ‘Valse schaamte’ fungeert als negatieve factor die onwetendheid en onnodige preutsheid creëert; normaliserende routines rond het lichaam (bijv. naaktheid zonder geheimzinnigheid) verminderen schaamte. Het gezin is het primaire opvoedmilieu waar deze principes worden belichaamd; reinheid (moreel én praktisch) wordt daarbij expliciet losgekoppeld van onwetendheid.

Cluster: Seksuele ontwikkeling

De Vrouw benadrukt dat kinderen lichamelijke onder elkaar zonder bijbedoeling waarnemen: “*Alle verstandige ouders weten dat kinderen elkanders naaktheid in de grootste onschuld waarnemen.*” (6;26). Deze observatie plaatst kinderlijke onschuld niet in onwetendheid, maar in de bedoelingslaag van de situatie: wat telt is of iets als onschuldig of als onzuiver bedoeld wordt ervaren.

Schaamte verschijnt historisch als aangeleerd en plaatsgebonden. Over kleding en bedekking: “*Ook de wilden en halfbeschaafden binden hun voorschootjes, rokjes en broekjes boven de heupen vast; natuurlijk, omdat waar schaamte-gevoel de reden was waarom men zich dekte, dit het eerst gold voor het benedendeel des lichaams.*” (6;25). Het lichaam zelf is niet inherent beschamend; de conventie bepaalt waar schaamte inzet.

Het blad verbindt kuisheid aan fatsoen en aan het vermijden van ijdelheid, niet aan het ontkennen van het lichaam: “*Wat niet wegneemt dat de mode soms zeer onzedig is (...) Voor een kind is de kwestie gemakkelijk genoeg op te lossen (...) een kostuum dat (...) zelfs den schijn van onwelveuglijkheid ontnemt, en dat, daar het uit zijn aard strijdig is met allen opschik, een voorbehoedmiddel is tegen te vroege en te groote ijdelheid.*” (6;24). Kuisheid krijgt zo de betekenis van grensbewaking tegen verleiding/ijdele prikkels, niet van preutse ontkennen van lichamelijkeheid.

Nieuwsgierigheid en aandacht ontwikkelen zich met gevoel voor intentie en context: *“Mijn Lili kijkt onbevangen naar schoone naakte beelden zonder vijgeblad; maar waar zij voelt dat de naaktheid gegeven is met onzuivere bedoeling, daar toont zij ergernis.”* (6;26). De kinderlijke blik kan dus onderscheiden tussen esthetische, neutrale naaktheid en prikkelende of oneigenlijke naaktheid.

De geselecteerde passages laten zien dat onschuld vooral een kwestie is van intentie en situatie; schaamte sociaal gecodeerd wordt (wat, waar en waarom men bedekt); en kuisheid wordt opgevat als fatsoenlijke grens aan zichtbaarheid, niet als preuts ontkennen van het lichaam. Kinderen blijken in staat context te lezen: onbevangen bij neutrale naaktheid, afwijzend bij onzuivere bedoeling. Daarmee ontstaat een ontwikkelingsbeeld waarin lichaam, schaamte en kuisheid gradueel en relationeel worden geleerd, zonder dat hier al gesproken wordt over de vormen van voorlichting.

Cluster: Voorlichting

In *De Vrouw* wordt seksuele voorlichting primair gepresenteerd als bescherming van het kind door tijdige, eerlijke kennis. Dat wordt kernachtig samengevat in: *“Alle kinderen, van welken aard of erfelijkheid ook, zijn het best gebaat bij één en hetzelfde middel: waarheid uit reine bron — en deze bijtijds gegeven.”* (7;4). Deze bescherming veronderstelt rechtstreeks en begrijpelijk spreken.

Het blad bekritiseert het ontwijken van dit onderwerp als pedagogisch falen: *“Wie uit innerlijke gemakzucht of valsche schaamte (...) een vraagstuk ontwijkt, die is een pseudo-opvoeder.”* (7;4). Daartegenover staat een duidelijke opdracht aan ouders: *“Het is mijn vaste overtuiging dat ouders hun zoons of dochters niet van huis behooren te laten gaan zonder hen eerst bekend te hebben gemaakt met alles wat op het geslachtsleven betrekking heeft.”* (3;12). Zwijgen schaadt: *“Hun verzwijgen en verbergen stellig veel kwaad sticht.”* (3;12).

Het risico van uitstel of verzwijgen wordt breed uitgewerkt. Onwetendheid werkt averechts: *“Onwetendheid bij het opgroeiende kind leidt tot onbevredigde nieuwsgierigheid; onbevredigde nieuwsgierigheid leidt tot het houden van “kwade samensprekingen” en deze “bederven de goede zeden”.*” (4;19). Ook praktische opvoedmacht gaat verloren: *“Moeders, die het niet over zich hebben kunnen verkrijgen eerlijk met hare kinderen te spreken (...) staan met de handen als ’t ware gebonden wanneer haar kinderen (...) worden besprongen door het gevaar dat hen altoos en van alle kanten omringt.”* (4;20). Het blad waarschuwt daarom voor een valse geruststelling door afscherming: *“al*

zwijgen wij tegenover het kind, al timmeren wij een hek rondom den boom der kennis des kwaads, het kind toch met onwetend blijft." (4;20).

Het beoogde effect van open, tijdige voorlichting is geen verlies van onschuld, maar juist een weerbare vorm ervan: *"De met nuttige kennis gewapende onschuld kan zich staande houden tegen verleidingen, bedrog, leugens en vuile praat."* (5;24).

Binnen *De Vrouw* verschijnen duidelijke signalen dat ouders zoeken naar andere, eerlijkere manieren van spreken over seksualiteit. Een ingezonden reactie noemt de gebruikelijke omweg ronduit problematisch: *"Die flauwe sprookjes over ooievaars etc. in de kinderopvoeding zijn mij altijd een doorn in 't oog geweest."* (2;14). Vervolgens beschrijft de redactie een concrete praktijkwijziging door een ouder: *"Een vader van kinderen schreef dat hij zijne kinderen, die aanvankelijk waren opgevoed in de leer van 'den ooievaar', nu volgens mijne methode had ingelicht."* (2;15). De plicht aan ouders om hun kinderen voor te lichten wordt samengevat met het beeld van weerbare onschuld door kennis: *"De met nuttige kennis gewapende onschuld kan zich in dien maalstroom staande houden (...); maar de onnoozelheid gaat er in te gronde, hopeloos en reddeloos."* (5;24). Deze passages laten zowel vraag (kritiek op sprookjes; verzoek om eerlijkheid) als antwoord (redactionele richtlijnen en ouderlijke plicht) zien, inclusief een geval van daadwerkelijke bijstelling door een ouder.

In *De Vrouw* wordt geboortebeperving vooral besproken vanuit sociale en lichamelijke bescherming van vrouwen. De redactie verbindt gebrek, schaamte en sociale druk expliciet aan risicovolle of wanhopige praktijken: *"De vrees voor gebrek, de angst om haar kinderen geen opvoeding volgens hun stand te kunnen geven (...) brengen de vrouwen van allerlei standen tot onnatuurlijke handelingen, o.a. het afdrijven der vrucht, het voorkomen der zwangerschap, ja zelfs kindermoord en te vondeling leggen."* (2;6). Dat gebrek aan kennis ook bij jongeren tot risicovol handelen kan leiden, blijkt uit een vaak aangehaald voorbeeld: *"Een dertienjarig schoolmeisje in Indië zei ronduit tot haar makkertjes: 'o, Ik zou wel wat willen uitvoeren met mijn neef, als ik maar wist dat er geen kind van kwam.'" (7;9). Deze passages plaatsen voorlichting over het voorkomen van zwangerschap nadrukkelijk in het teken van veiligheid: kennis moet onnodig lijden en schadelijke uitkomsten voorkomen.*

Binnen dit Cluster convergeert het bronmateriaal op vier punten: doel van voorlichting als bescherming; timing: 'bijtijds' en bij vragen van het kind; stijl: 'eenvoudige waarheid' in plaats van eufemismen; en verantwoordelijkheid: ouders als eerst aangewezen opvoeders. Zwijgen en uitstel worden stelselmatig bekritiseerd omdat ze zowel de ouderlijke relatie als het moreel oordeelsvermogen van kinderen ondermijnen; kennis wordt gepositioneerd als voorwaarde voor 'gewapende onschuld'.

Conclusie

Hoe werd er binnen het tijdschrift *De Vrouw* gekeken naar de seksuele ontwikkeling van het kind?

In de onderzochte jaargangen wordt kinderlijke seksualiteit weergegeven als een normaal en sociaal-relatieel leerproces dat gebonden is aan context. De betekenis die kinderen aan lichamelijkeheid geven, ontstaat in wisselwerking met hun omgeving en de situatie waarin iets gebeurt. Nieuwsgierigheid wordt in deze bron gezien als een kenmerkend onderdeel van ontwikkeling. Het staat niet zelf ter discussie, maar functioneert als drijvende kracht voor begripsvorming. Centraal staat het idee dat onschuld niet samenvalt met onwetendheid, maar primair verwijst naar bedoeling en context: eenzelfde handeling of waarneming kan onschuldig zijn wanneer geen prikkelende bedoeling wordt aanvoeld, en ongepast wanneer dat wel het geval is.

Naar naaktheid wordt in deze bron eveneens contextueel gekeken. In alledaagse of esthetische contexten kan naaktheid zonder bijbedoeling worden waargenomen, terwijl dezelfde zichtbaarheid in andere situaties als ongepast wordt beoordeeld. De norm draait dus om passend gedrag en presentatie afhankelijk van plaats, gelegenheid en verhouding. Daarmee verschuift het aandachtspunt van 'of iets gezien wordt' naar 'hoe en met welke intentie' iets wordt gepresenteerd of beleefd.

Schaamte en gepastheid krijgen een overwegend sociale duiding. Wat bedekt hoort te worden, hoe men zich hoort te kleden en te gedragen, en welke uitingen als passend gelden, worden beschreven als historisch en cultureel bepaalde conventies. Dit maakt dat betekenissen van schaamte kunnen verschuiven in de tijd en tussen contexten. Binnen die conventionele kaders krijgt kuisheid een praktische invulling: niet als preutse ontkenning van het lichaam, maar als terughoudendheid in presentatie en het vermijden van uiterlijke franje of een uitdagende uitstraling.

Gezamenlijk schetsen deze patronen een ontwikkelingsbeeld waarin kinderen stap voor stap leren om lichaam, grenzen en sociale signalen te duiden. Ontwikkeling wordt niet voorgesteld als het onderdrukken van nieuwsgierigheid, maar als het geleidelijk internaliseren van contextgevoelige normen: weten wanneer iets gewoon is en wanneer het de grens van gepastheid overschrijdt. Daarmee positioneert *De Vrouw* kinderlijke seksualiteit als een moreel-praktische leerlijn waarin betekenis, intentie en situatie samen bepalen hoe kinderen hun eigen gedrag en waarnemingen leren plaatsen.

Hoe werd er binnen het tijdschrift *De Vrouw* advies aan opvoeders gegeven over de seksuele voorlichting aan het kind?

De redactionele lijn in *De Vrouw* is consequent kindgericht. Ouders worden aangespoord om vragen van kinderen tijdig en in directe, begrijpelijke taal te beantwoorden; precies op het moment dat het kind ernaar vraagt en de informatie kan bevatten. Niet een vaste leeftijdsgrens, maar het actuele begripsniveau en de concrete vraag van het kind bepalen de timing. Deze situatie afstemming voorkomt dat nieuwsgierigheid onnodig opblaast of zich verplaatst naar minder betrouwbare informatiebronnen.

Voorlichting krijgt een duidelijk beschermingsdoel. Kennis ordent nieuwsgierigheid, vermindert de kans op misinformatie en vergroot de weerbaarheid van kinderen in situaties waarin zij met dubbelzinnige of grensoverschrijdende signalen te maken kunnen krijgen. In diezelfde lijn wordt vermijding of verhullend taalgebruik afgewezen. Eufemismen en 'omwegen' kunnen het zoeken naar antwoorden juist stimuleren, terwijl open en correcte uitleg spanning weghaalt en bijdraagt aan rustige, stabiele ontwikkeling.

De plek van het gesprek is relationeel verankerd: nabijheid, betrouwbaarheid en veiligheid in de ouder-kindrelatie vormen de randvoorwaarden waaronder kinderen hun vragen durven stellen en informatie kunnen integreren. De ouder wordt als eerstverantwoordelijke gezien; niet alleen de inhoud, maar ook de wijze van aanbieden doet ertoe. Heldere termen, een rustige toon en respect voor de grenzen en het tempo van het kind zijn daarbij leidend.

Tot slot heeft de redactie oog voor de praktische reikwijdte van voorlichting. Informatie gaat niet louter over 'waar komen kinderen vandaan', maar ook over risico's en bescherming in bredere zin (bijvoorbeeld rond ongewenste zwangerschap). Het uitgangspunt blijft dat passende, waarheidsgetrouwe kennis beter beschermt dan onwetendheid of uitstel. In *De Vrouw* komen een aantal kenmerken van voorlichting duidelijke naar voren. Het is de verantwoordelijkheid en de plicht van ouders om seksuele voorlichting te verschaffen, binnen een veilige ouder-kind relatie. Het primaire doel van voorlichting is bescherming, met oog op welzijn en de morele ontwikkeling van het kind. Seksuele voorlichting moet bijtijds gegeven worden, bij vragen van het kind. Ook dient seksuele voorlichting op maat te zijn: deel de 'eenvoudige waarheid' in plaats van eufemismen.

In hoeverre was er volgens het tijdschrift *De Vrouw* sprake van een veranderende vraag van ouders betreffende de seksuele vorming in het laatste decennium van de 19de eeuw?

Binnen de onderzochte jaargangen tekent zich een duidelijke verschuiving af aan de ouderzijde. Ouders nemen in toenemende mate afstand van stilzwijgen en verhullende verhalen en zoeken naar eenvoudige, eerlijke en begrijpelijke manieren om thuis over seksualiteit te spreken. In de resultaten komt dit naar voren via signalen van onvrede met bestaande praktijken én via aanwijzingen voor daadwerkelijke bijstelling van gedrag (ouders die expliciet overstappen op een andere manier van informeren).

Die beweging kent twee drijvende krachten. Enerzijds zijn er bottom-up signalen: ouders die expliciet behoefte uiten aan richting en die aangeven dat eerdere aanpakken (zoals sprookjes of ontwijkende antwoorden) niet voldoen. Anderzijds is er top-down sturing: de redactie adresseert ouders rechtstreeks, benadrukt verantwoordelijkheid en urgentie, en legitimeert een meer open en kindgerichte benadering. Samen maakt dit dat de oudervraag niet alleen wordt geregistreerd, maar ook wordt versterkt.

Het karakter van de verschuiving is vooral normatief-praktisch: van vermijden naar betrekken, van uitstellen naar tijdig aansluiten bij het begrip van het kind, en van morele preutsheid naar kennis als bescherming. Tegelijk is de draagwijdte in het bronmateriaal ongelijk verdeeld: directe ouderstemmen zijn aanwezig maar schaars; het beeld wordt in belangrijke mate gedragen door redactionele oproepen waarin die behoefte wordt benoemd en geadresseerd.

Concluderend laat *De Vrouw* (1893–1900) een samenhangend beeld zien: kinderlijke seksualiteit wordt opgevat als een sociaal ingebed, contextafhankelijk leerproces waarin onschuld niet samenvalt met onwetendheid maar met bedoeling en situatie; ouders krijgen de opdracht om tijdig, eerlijk en begrijpelijk te informeren binnen een veilige relatie, waarbij kennis als bescherming fungeert. Ook tekenen zich signalen af van een verschuiving bij ouders richting deze meer open en kindgerichte praktijk. In samenhang beantwoorden deze bevindingen de hoofdvraag: het tijdschrift positioneert een kennisgedreven, opvoedkundig consistente benadering waarin kinderen context leren te duiden, ouders het gesprek aangaan en waarbij de toenemende vraag vanuit ouders deze ontwikkeling mede draagt. Het verkiezen van openheid boven stilte, en kennis over onwetendheid bood het tijdschrift aan het einde van de 19de eeuw een antwoord op vraagstukken die in de huidige tijd ook hun relevantie behouden hebben. In een tijd waarin seksuele voorlichting opnieuw onder druk staat, laat *De Vrouw* ons zien dat eerlijkheid en vertrouwen niet nieuw is, maar als fundament werd gezien in het bieden van bescherming en een gezonde ontwikkeling.

Discussie

Drie principes staan centraal in de conclusie: kennis als bescherming, tijdige en eerlijke communicatie, en ouders als primaire opvoeders, waarbij expliciet wordt gemaakt hoe deze historische intuïties zich verhouden tot huidige onderzoeken. Het onderzoek biedt waardevolle inzichten in het pedagogisch denken over seksuele ontwikkeling en voorlichting in het laatste decennium van de 19de eeuw. De vraagstukken die in *De Vrouw* aan bod komen—schaamte, bescherming en het recht op kennis—blijven ook in de hedendaagse samenleving relevant. De teksten zetten aan tot denken, niet alleen destijds, maar ook nu.

Dit patroon correspondeert met de reformpedagogische nadruk op kindgerichtheid, pedagogische tact en begeleiding in plaats van verhulling (vgl. Amsing, 2022), en het vult actuele pedagogische inzichten aan die emotionele veiligheid en open dialoog als kernvoorwaarden voor gezonde seksuele ontwikkeling benadrukken (Burkholder & Keehn, 2024). De gegevens wijzen bovendien op een verschuiving aan ouderzijde richting openheid: afstand nemen van stilzwijgen en verdoezelen ten gunste van eenvoudige, eerlijke gesprekken thuis. Zo ontstaat een consistent patroon: ontwikkeling als het leren duiden van context en grenzen; voorlichting als tijdige en heldere begeleiding binnen een veilige relatie; en ouderpraktijken die zichtbaar in die richting bewegen.

Vanuit het theoretisch kader verwachten we dat ouder-gebaseerde seksuele vorming leidt tot meer en betere ouder-kind communicatie (frequentie én inhoudelijke kwaliteit) en een meer positieve relatie tussen ouder en kind. Precies deze lijn zien we historisch terug in *De Vrouw*: ouders worden als eerstverantwoordelijken gepositioneerd, ‘valse schaamte’ wordt bekritiseerd en *kennis als bescherming* vormt het normatieve uitgangspunt. De systematische review en meta-analyse van Gutu et al (2025) ondersteunt dit patroon. De review rapporteert significante effecten op ouder- en adolescent gerapporteerde communicatie en op ouderlijke attitude en zelfredzaamheid, Gedragsuitkomsten bij adolescenten worden positief geduid. Deze bevindingen sluiten aan bij eerdere analyse-resultaten dat ouder-adolescent communicatie klein maar consistent samenhangt met veiliger seksueel gedrag (Widman et al., 2016). In combinatie met de gevonden resultaten ondersteunt dit de verwachting dat juist tijdige, eerlijke en relationeel ingebedde gesprekken—met ouders als stabiele bron—het meest kansrijk zijn om nieuwsgierigheid te ordenen, schaamte te verminderen en weerbaarheid te vergroten.

Een tweede verwachte uitkomst betreft de rol van taal en normativiteit. Vanuit het theoretisch kader verwachten we dat normaliserende, eerlijke en leeftijds-/ontwikkelingsadequate taal schaamte reduceert, terwijl negatieve of schuldinducerende boodschappen (‘valse schaamte’, eufemismen,

moralisering) schaamte versterken en open communicatie en hulp zoeken belemmeren. Dit patroon zien we terug in *De Vrouw*: ‘valse schaamte’ wordt pedagogisch schadelijk geacht, terwijl eenvoudige waarheid op het moment van de kindvraag de voorkeur krijgt. Recente studies sluiten daarbij aan: blootstelling aan negatieve seksuele boodschappen in de jeugd voorspelt verhoogde *sex guilt* op volwassen leeftijd (Yang et al., 2024). Daarnaast hangt schaamte samen met ongunstige mentale gezondheidssuitkomsten in longitudinale populatiestudies (Pachankis et al., 2023). Omgekeerd wijst de recente overzichtsstudie van Sekhar et al. (2024) erop dat goed uitgevoerde *comprehensive sexuality education* gevoelens van schuld en schaamte juist vermindert—naast effecten op kennis, attitudes en gezondheid—wat het historische uitgangspunt ‘kennis als bescherming’ onderstreept.

Tot slot sluit de visie in *De Vrouw* nauw aan bij reformpedagogisch denken: net als bij Montessori en Ligthart staat het kind en de natuurlijke nieuwsgierigheid centraal (Amsing, 2022). Ook recente pedagogische literatuur benadrukt dat een normatieve opvoedingsstijl waarin emotionele veiligheid en open dialoog kernwaarden zijn, gunstig is voor een gezonde seksuele ontwikkeling (Burkholder & Keehn, 2024).

Beperkingen

In dit onderzoek is bij de externe check alleen eenvoudige overeenstemming gerapporteerd ($\approx 0,80$). Een Cohen’s κ kon niet valide worden berekend omdat er geen gedeelde lijst van analyse-eenheden (passages) tussen beide coders bestond. Voor vervolgonderzoek stellen we voor om eerst een gezamenlijke lijst van passages samen te stellen en die door beide coders (zowel op selectie als per code) als 0/1 te laten scoren. Daarmee kan κ berekend worden. Deze werkwijze sluit aan bij de logica van constante vergelijking (Glaser & Strauss, 1967): iteratief vergelijken, codeboek aanscherpen en hercoderen tot stabiliteit.

Het onderzoek wordt gedaan vanuit het kader van *De Vrouw* in de periode 1893 - 1900. De representativiteit van *De Vrouw* voor het reguliere populatie is beperkt, omdat het blad een uitgesproken reformpedagogisch/emanciperend profiel had. De uitkomsten van het onderzoek zijn daarmee niet generaliseerbaar naar de gehele samenleving in deze periode. Dit betekent dat er sprake is van een analytische generaliseerbaarheid, maar deze uitkomsten niet naar de gehele samenleving kunnen worden gegeneraliseerd (Yin, 2009).

Vervolgonderzoek

In vervolgonderzoek zou, naast *De Vrouw*, anderen bronnen geanalyseerd kunnen worden met alternatieve/reguliere zienswijzen (bijv. katholieke en protestantse vrouwen- en opvoedbladen), in dezelfde periode (1893-1900). Met een identiek codeboek, een vooraf gedeelde lijst met codes en dubbele codering zouden systematisch verschillen en overeenkomsten kunnen worden vergeleken op normkaders, rolverdeling, timing van voorlichting, inhoudsgrenzen en genderlogica. Waarmee een beeld geschetst kan worden betreffende de verschillen in handelen en principes. Uitvoering van het vervolgonderzoek draagt daarnaast ook bij aan de generaliseerbaarheid van de visie op seksualiteit en voorlichting in de betreffende periode, door het schetsen van een beeld vanuit verschillende kaders (Tosh, 2015).

In het onderzoek zijn de rolverschillen tussen vader en moeder in mindere mate besproken. In de onderzochte jaargangen wijst *De Vrouw* ouders gezamenlijk aan als verantwoordelijken, maar de aanspreektoon en handelingsadviezen richten zich veelal op moeders; de vader-kindgespreksrol blijft eerder impliciet. *De Vrouw* benoemt daarnaast juist vooral expliciet de normen rond mannelijkheid en het dubbele seksuele moraal, waarin de jongens vrijheid geboden zou worden en de meisjes strengere kuisheidsnormen aan houden. De positie van de man wordt daarmee eerder indirect zichtbaar. Vervolg onderzoek zou zich kunnen richten op de rol van vader en specifieke handelingsverschillen tussen man en vrouw. Recente onderzoeken tonen positieve effecten van oudergerichte programma's, maar signaleren tegelijk lage vaderparticipatie en beperkte kennis over de specifieke vaderlijke gespreksrol (Gutu et al., 2025). Ondertussen is vastgesteld dat ouder-adolescent communicatie samenhangt met veiliger seksueel gedrag (Widman et al., 2016) en reviews rapporteren dat vaders later en minder vaak instappen dan moeders (Schaafsma, 2023). Een aanbeveling voor vervolgonderzoek is het in kaart brengen van vader-specifieke mechanismen, door expliciet te vergelijken welke toon, thema's en handelingsadviezen aan vaders versus moeders worden toegeschreven.

Literatuurlijst

- Allen, L. (2011). *Young people and sexuality education: Rethinking key debates*. Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/10.1057/9780230297630>
- Amsing, H. T. (2022). Ligthart in de achteruitkijkspiegel: Het belang van historische pedagogiek voor studenten van pedagogische studies in het hoger onderwijs. In *Grondleggers van de pedagogie (k): Grote denkers over opvoeden: stemmen uit het verleden en hun weerklink in het heden en de toekomst* (pp. 77-94). SWP Uitgeverij.
- Atria. (2019). Nellie van Kol – biografie. Geraadpleegd op 17 januari 2025, van <https://atria.nl>
- Bakker, N. (2020). Coeducation: A Contested Practice in Nineteenth- and Twentieth-Century Secondary Schooling. In T. Fitzgerald (Ed.), *Handbook of Historical Studies in Education: Debates, Tensions, and Directions* (pp. 551-567). (Springer International Handbooks of Education). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-10-2362-0_29
- Bakker, N., & van Essen, M. (1999). No matter of principle: The unproblematic character of coeducation in girls' secondary schooling in the Netherlands, ca. 1870–1930. *History of Education Quarterly*, 39(4), 454–475.
- Bakker, N., Noordman, J., & Rietveld-van Wingerden, M. (2010). Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: Idee en praktijk 1500-2000 (3e ed.). Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Bastiaanse, R. C. (2022). *De katholieke huwelijksleer: geschiedenis van een rooms moraliseringsoffensief in Nederland 1880-1965*.
- Bialystok, L., & Andersen, L. M. (2022). Touchy subject: The history and philosophy of sex education. In *Touchy Subject*. University of Chicago Press.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Burkholder, C., & Keehn, M. (2024). Mobilizing femme pedagogy in sexuality education in New Brunswick, Canada. *Curriculum Inquiry*, 54(1), 29-54.
- Cunningham, H. (1995). *Children and childhood in Western society since 1500*. Longman.
- Davidoff, L., & Hall, C. (2018). *Family fortunes: Men and women of the English middle class 1780–1850*. Routledge.
- Deetman, Wim. Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk: rapport van de commissie van onderzoek. Uitgeverij Balans, 2012.
- De Graaf, H. (2016). *Resultaten onderzoek Rutgers i.s.m. het NOS Jeugdjournaal 2016* [Factsheet/Samenvatting]. Rutgers.

- De Graaf, H., Vanwesenbeeck, I., & Meijer, S. (2015). Educational differences in adolescents' sexual health: A pervasive phenomenon in a national Dutch sample. *The Journal of Sex Research*, 52(7), 747–757. <https://doi.org/10.1080/00224499.2014.945111>
- De Graaf, H., & Rademakers, J. (2007). Seksueel gedrag en seksuele gevoelens van prepuberale kinderen. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 31, 184-194
- Dekker, J.J.H. (2006). Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900. Amsterdam: Bert Bakker.
- Dekker, J.J.H. (2015). Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw Het bijzondere van de Nederlandse casus. *BMGN: Low Countries Historical Review*, 130(2).
- Egan, R. D., & Hawkes, G. (2007). Producing the prurient through the pedagogy of purity: Childhood sexuality and the social purity movement. *Journal of Historical Sociology*, 20(4), 443-461. <https://doi-org.proxy-ub.rug.nl/10.1111/j.1467-6443.2007.00319.x>
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality (Vol. 1): An introduction* (R. Hurley, Trans.). Pantheon Books.
- gezin in gevaar. (z.d.). *Week van de lentekriebels*. Gezin in Gevaar. Geraadpleegd op 20 februari 2025, van <https://geziningevaar.nl/thema/week-van-de-lentekriebels>
- Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Aldine.
- Goldfarb, E. S., & Lieberman, L. D. (2021). Three decades of research: The case for comprehensive sex education. *Journal of Adolescent health*, 68(1), 13-27.
- Görge A. & Fangerau H. (2018). Deconstruction of a taboo: press coverage of sexual violence against children in pedagogical institutions in Germany 1950-2013. *Media, Culture and Society*, 40(7), 973–991. <https://doi.org/10.1177/0163443717745120>
- Gurung, A. (2020). Exploratief Onderzoek naar Seksuele Integriteit en Pedagogisch Vakmanschap in het Primair Onderwijs (Master's thesis).
- Gutu, B., Mahimbo, A., Percival, N., & Demant, D. (2025). Effect of Parent-Based Sexual Health Education on Parent–Adolescent Communication and Adolescent Sexual Behavior: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1111/psrh.70029>
- Hollewand, K. (2023, 28 oktober). Is onze kijk op seks de afgelopen eeuwen veranderd? *BNNVARA*. Geraadpleegd op 3 juli 2025, van <https://www.bnnvara.nl/artikelen/is-onze-kijk-op-seks-de-afgelopen-eeuwen-veranderd>

- Horntrich, P. M. (2020). Science, sin, and sexuality in Roman-Catholic discourses in the German-speaking area, 1870s to 1930s. *Sexuality & Culture*, 24, 2137–2160.
<https://doi.org/10.1007/s12119-020-09741-5>
- Kettrey, H. (2018). Bad girls say no and good girls say yes: sexual subjectivity and participation in undesired sex during heterosexual college hookups. *Sexuality & Culture*, 22, 685-705
<https://doi.org/10.1007/s12119-018-9498-2>
- Koops, W., Levering, B., & de Winter, M. (2014). *Over kinderen en seks* (1ste editie). Amsterdam, Nederland: SWP
- Lauwers, L., van Reeuwijk, M., Leusink, P., & Beek, T. (2024). *Achtergrondossier: Relationale en seksuele vorming*. Rutgers.
- Laqueur, T. W. (2003). *Solitary sex: A cultural history of masturbation* (Vol. 501). New York: Zone Books.
- Leander, E. M. B. (2023). Children’s sexuality and nudity in discourse and images in a Danish education and care journal over 50 years (1970–2019): The emergence of “the child perpetrator of sexual abuse” in an international perspective. *Archives of sexual behavior*, 52(1), 49-78.
- Mulder, T., & Keizer, P. (2023). Hoe misinformatie de online haatmachine tegen de week van de lentekriebels op gang trok. <https://pointer.kro-ncrv.nl/>.
- Oosterhuis, H. (1999). The Netherlands: Neither prudish nor hedonistic. In F. X. Eder, L. A. Hall, & G. Hekma (Eds.), *Sexual cultures in Europe: National histories* (pp. 71–90). Manchester: Manchester University Press.
- Pius XI. (1929). *Divini illius magistri* [Encyclical]. The Holy See.
https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_31121929_divini-illius-magistri.html
- Prytz, S. B. (2024). The textbook masturbator: A renegotiated discourse in official Swedish sex-education guidelines and textbooks, c. 1945–2000. *History of Education Quarterly*, 64(3), 427–455.
<https://doi.org/10.1017>
- Ribbing, S. (1892). *Sexueele hygiëne en eenige harer ethische consequenties*.
- Rijksoverheid. (2024). HOOP, LEF EN TROTS: Hoofdlijnenakkoord 2024 – 2028 Coalitiepartijen PVV, VVD, NSC en BBB.
<https://www.kabinetsformatie2023.nl/documenten/publicaties/2024/05/16/hoofdlijnenakkoord-tussen-de-fracties-van-pvv-vvd-nsc-en-bbb>
- Röling, H. Q. (1994). *Gevreesde Vragen*. Amsterdam University Press.

- Röling, H. Q., & Reinalda, B. (2001). *Porreij, Jacoba Maria Petronella*. In *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (Vol. 8, pp. 204–208). Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.
- Saldaña, J. (2021). *The coding manual for qualitative researchers*. SAGE Publications Limited.
- Schaafsma, D. (2023). *A father's role in the sexual health education of their children: A scoping review*. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, 23(5), 524–539.
<https://doi.org/10.1080/14681811.2022.2084061>
- Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. SAGE.
- Sekhar, M. A., Edward, S., Grace, A., & Pricilla, S. E. (2024). Understanding comprehensive sexuality education: A worldwide narrative review. *Cureus*, 16(11).
- Tosh, J. (2015). *The pursuit of history: Aims, methods, and new directions in the study of history* (6th ed.). Routledge.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal. (2023, 21 maart). Vragenuur: Vragen van het lid Baudet aan de minister voor Primair en Voortgezet Onderwijs over de Week van de Lentekriebels [Stenogram]. Tweede Kamer der Staten-Generaal. <https://www.tweedekamer.nl>
- Tyack, D., & Hansot, E. (1990). *Learning together: A history of coeducation in American schools*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Van Ussel, J. M. W. (1968). *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Meppel: Boom.
- Vergauwen, S. (2006). De mening van ouders over de noodzakelijkheid, het belang en de inhoud van relationele en seksuele vorming: een onderzoek in de drie laatste jaren van het secundair onderwijs.
- Widman, L., Choukas-Bradley, S., Noar, S. M., Nesi, J., & Garrett, K. (2016). Parent-adolescent sexual communication and adolescent safer sex behavior: A meta-analysis. *JAMA pediatrics*, 170(1), 52-61.
- Yang, T.-H. A., Dolan, A., Hernandez, V., Kaufman, A., Kruk, M., Robbins, K., & Conley, T. D. (2024). Associations between negative sexual messaging in childhood and sex guilt in adulthood. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 24(3), 997–1016.
<https://doi.org/10.1111/asap.12423>
- Yin, R. K. (2009). *Case study research: Design and methods* (Vol. 5). sage.